

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/56/9-13>

Həcər Hüseynova
Milli Müdafiə Universiteti
filologiya elmləri doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranması və inkişafı

Xülasə

Araşdırmada dilimizdə hərbi terminlərin yaranmasının əsas mənbələri, üsulları, inkişaf dövrləri haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Göstərilmişdir ki, hərbi sahəyə aid olan leksik vahidlər-terminlər mənsub olduğu dilin ümumi leksik sisteminin ayrılmaz parçasıdır və müxtəlif dövrlərdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin, müharibələrin nəticəsində zənginləşmişdir. Təqdim edilmiş məqalədə həm türk mənşəli, həm də alınma ərəb, fars mənşəli, daha sonrakı dövrlərdə rus və Avropa dillərindən keçmiş terminlərdən bəhs edilmişdir.

Eyni zamanda terminlərin yaranması, formalaşması prosesində dilin öz daxili resursları, derivatoloji elementləri, daxili üsullar, standartlaşdırma və s. məsələlər diqqətdə saxlanmışdır. Nəticədə, dilimizin hərbi terminlərinin milli və beynəlxalq təsirlər nəticəsində inkişaf etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: hərbi terminlər, leksika, termin, terminyaratma, alınma, milli, sistem

Hajar Huseynova
Azerbaijan National Defense University
PhD in Philological Sciences
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

The Emergence and Development of Military Terms in the Azerbaijani language

Abstract

The study reflects ideas about the main sources, methods, and periods of development of military terms in our language. It is shown that lexical units-terms related to the military field are an integral part of the general lexical system of the language to which they belong and have been enriched as a result of socio-political events and wars that occurred in different periods. The presented article discusses terms of both Turkic origin and borrowed Arabic and Persian origin that passed from Russian and European languages in later periods.

At the same time, in the process of the emergence and formation of terms, the internal resources of the language, derivational elements, internal methods, standardization, etc. issues were taken into account. As a result, it was concluded that the military terms of our language developed as a result of national and international influences.

Keywords: military terms, lexicon, term, term creation, borrowing, national, system

Giriş

Çağdaş dövrdə iqtisadi, elmi, mədəni inkişaf, güclü informasiya mübadiləsi Azərbaycanda baş verən dəyişikliklər, sosial fərqliliklər, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı dilimizin inkişafına da güclü təsir etmiş, lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

Beynəlxalq aləmə inteqrasiya, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı, Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaranması, genişlənməsi və sürətlə inkişafı dilimizin lüğət tərkibinə əcnəbi sözlərin daxil olunmasına səbəb olur. Bu linqvistik prosesdə daxili imkanlarla bərabər, digər dillərdən alınmalar nəticəsində də dilin leksik sistemində zənginləşmə gedir (Axundov, 1980; Dəmirçizadə, 1972).

Alınma sözlər sırasında terminlər mühüm bir hissəni təşkil edir. Çünki terminlər müxtəlif sahələrə məxsus olan spesifik sözlərdir. Terminlərin mühüm bir hissəsini isə hərbi terminlər təşkil edir. Hərbi terminlər də söz olduğuna görə bir sıra maraqlı linqvistik və hətta ekstralingvistik cəhətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda köhnəlmiş və arxaikləşmiş sözlər tədqiq edilərkən ictimai-siyasi leksika, məişət leksikası və s. sahələrlə bərabər, arxaikləşmiş hərbi leksik vahidlərə də rast gəlinir. Bu sözlər də tədqiqata cəlb edilir. Buna əsasən demək olar ki, bütün türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan dilində ən qədim dövrlərdən başlayaraq hərbi terminlər mövcud olmuş, müasir dövrümüzə qədər bir qismi arxaikləşərək dildən çıxmış, yeniləri dilə daxil olmuşdur (Ercilasun, 2004).

Tədqiqat

Azərbaycan dili tarix boyu yeni yaranmış sözlərlə zənginləşmişdir. Belə sözlərə hərbi terminləri də nümunə göstərmək olar. Dilin və xalqın tarixinin müəyyənlişməsində, xalqın qədim məşğuliyyətinin, adət-ənənələrinin tədqiqində hərbi terminologiyanın tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki hərbi leksika mənsub olduğu xalqın tarixi, döyüş sənəti, mədəni-mənəvi inkişafı ilə sıx bağlı olan bir sahədir (Clouston, 1972; Golden, 1992). Türk dillərindən biri kimi, Azərbaycan dili də lap qədim zamanlardan öz hərbi-leksik potensialını qorumuş və zənginləşdirmişdir. Hərbi terminlərin yaranması və formalaşmasını təxmini olaraq mərhələlər üzrə təsnif etmək mümkündür:

1. Qədim türk dövrü. Bu dövrə aid hərbi terminlər nisbətən sadə quruluşlu, ilkin hərbi terminlərdir. Məsələn; ordu, qala, sipər, kaman, ox, yay və s.

2. İslamdan sonrakı dövr. Bu dövrdə ərəb, fars mənşəli hərbi terminlər dilin leksik sistemində daxil olmuşdur. Nümunə olaraq cəbhə, müharibə, qüvvə və s. sözləri göstərmək olar.

3. Sovet dövrü. Bu dövrdə digər söz qruplarında olduğu kimi, dilə daxil olan hərbi sözlər kəmiyyət etibarilə çoxalmışdır. Məsələn; tank, general, komandir, snaryad, pulemyot və s.

4. Müstəqillik dövrü. Bu mərhələdə milli hərbi leksika yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Türk dilləri ilə əlaqələrin güclənməsi terminoloji leksikaya türkmənşəli sözlərin daxil olmasını gücləndirmişdir. Eyni zamanda Avropa mənşəli alınmalar da dilə daxil olmaqda davam etmişdir. Bu isə dünyada hərbi sistemdə yeni silah növlərinin yaradılmasının və dövlətlərarası mübadilənin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Müstəqillik dövründə dilimizdə “Quru qoşunları, dəniz piyadaları, hava hücumundan müdafiə, sərhəd xidməti, helikopter, dəmir qübbə, Bayraqdar və s.” kimi terminlərin işlənməsi intensivləşmişdir.

Hərbi terminləri mənbə baxımından da təsnif etmək məqsədəuyğundur. Dilimizdə hərbi terminlər, əsasən, üç mənbədən qaynaqlanır, onları mənsəcə üç qrupa bölmək olar:

1. Türk mənşəli hərbi terminlər;
2. Ərəb-fars mənşəli hərbi terminlər;
3. Rus-Avropa mənşəli hərbi terminlər.

Bu cəhətdən hansı mərhələdə mənsəcə hansı hərbi terminlərin dilimizə daxil olması haqda bu terminləri dövrlər üzrə təsnif edərkən bəhs etmişdik.

Hərbi terminlərin maraqlı cəhətlərindən biri də onların semantik xüsusiyyətləridir (Baskakov, 1960; Drevnetyurkskii slovar', 1969). Təxmini olaraq hərbi terminləri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- İnsanlara aid peşə, ixtisas bildirən sözlər; topçu, tankçı, snayper, pulemyotçu, təyyarəçi və s.
- Silah adları; top, avtomat, pulemyot, dron, pua və s.

-Əməliyyat və hərbi hərəkətlər; hücum, geri çəkilmə, müdafiə, pusqu və s.

-Strukturlar; alay, diviziya, batalyon, korpus, ordu, qvardiya və s.

Azərbaycan dilçiliyində hərbi terminlərin tədqiqi ilə AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda, H.Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbdə, MMU-da və digər elmi müəssisələrdə tədqiqatlar aparılmışdır.

S.Məmmədovanın “Azərbaycan dilində hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatında “hərbi terminlərin milli dilə uyğunlaşdırılması onların işləkliyini və anlaşılıqlı olmasını təmin edir” (Məmmədova, 2016) ifadəsi əks olunmuşdur.

Qırx dörd günlük Vətən Müharibəsində qazandığı Böyük zəfərdən sonra hərbi leksik sistemdə yenilənmələr, normallaşmalar müşahidə edilməkdədir. “Əməliyyat zonası, döyüş hazırlığı, komanda-qərargah təlimi” və s. neçə-neçə söz və ifadələr rəsmi sənədlərdə və kommunikasiyada, mediada yer almışdır. Bu dövrdə artıq terminlərdə də milliləşmə müşahidə edilməkdədir. Bəzi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı, alternativini təklif edilir.

İ.Qasımov “Azərbaycan dilində hərbi leksika” adlı doktorluq dissertasiyasında (2003) Azərbaycan dilinin hərbi terminlərini sistemli şəkildə, geniş linqvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Bu tədqiqat işi Azərbaycanda ordu quruculuğunun tərkib hissəsi kimi olduqca əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işində hərbi terminlərin sistemləşdirilməsi, milli dildə ifadəsinin prinsipləri göstərilmiş, Azərbaycan hərbi terminologiyasının milli ruhun daşıyıcısı olmasından, texniki dəqiqliyinin təmin edilməsindən bəhs edilmişdir. Müəllif rus və digər əcnəbi terminlərin əvəzinə milli və aydın ifadələrin işlədilməsini vacib hesab edir. İ.Qasımov öz tədqiqatında müasir ordu leksikasının formalaşmasını həm linqvistik, həm də ekstralingvistik ehtiyaclar baxımından vacib məsələ kimi dəyərləndirmişdir.

Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın formalaşması zəngin tarixi təcrübəyə əsaslanır. Bu terminlər dilin funksional üslub sistemində xüsusi yer tutur. Müstəqillik illərində dilin orijinallığının qorunması və milli hərbi leksikanın bərpası istiqamətində mühüm addımlar atılır. Hərbi terminlər təkcə texniki ifadə vasitələri deyil, həm də milli-mənəvi yaddaşın daşıyıcılarıdır.

Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın formalaşması qədim tarixi təcrübəyə söykənir. Hərbi terminlər dilin funksional üslub sistemində əhəmiyyətli yer tutur. Müstəqillik dövründə dilin orijinallığının qorunması və milli leksikanın bərpa edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. Hərbi terminlər yalnız texniki ifadə vasitələri deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcılarıdır.

Folklor nümunələri xalqın minillik tarixinin, dünyagörüşünün, həyat tərzinin güzgüsüdür. Folklor nümunələrində hərbi terminlərin geniş işlənməsi bu xalqın döyüş ruhunu, azadlıq istəyini, müdafiə qüdrətini, mərdlik ənənələrini əks etdirir. Bəzi nümunələrə baxaq.

1) Epik növün janrlarında: dastanlarda, nağıllarda və s. qılnc, qalxan, ox, yay, nizə, xəncər və s. kimi silah adları; alp, igid, bahadır, sərkərdə, cəngavər və s. kimi döyüşçü obrazları; döyüş, meydan, savaş, hücum və s. hərbi vəziyyətlə bağlı terminlər intensiv şəkildə işlənmişdir. Məsələn, nağıllarda “zirehli geyinmiş”, “yeddi qat qalxan”, “qılncını çəkdi, meydanda düşməyə çatdı” və s. nümunələr çox işlənir. Epik janrlardan nağıl və rəvayətlərdə: şahlar, pəhləvanlar, ordular, düşmənlə mübarizə səhnələri ilə müşayiət olunur; döyüş səhnələri qəhrəmanların sınaqdan keçməsi üçün əsas məkandır.

Bu janrların hər birində hərbi leksikanın spesifik istifadəsi müşahidə olunur.

2) Lirik növün janrlarında: Qılnc çəkdim çıxmadı; yay aldım, ox olmadı... – xalqın çarəsizliyinin ifadəsində; Ox atdım yara dəydi, -kimi nümunələrdə, eyni zamanda, gözəllərin tərifindən bəzi silah növləri təşbeh kimi işlədilmişdir: kipriklər oxa, qaşlar kamana bənzədilir.

Son dövrlərdə funksional dilçiliyin inkişafı ilə bağlı olaraq hərbi terminlərin də funksional cəhətlərinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Funksionallıq baxımından hərbi terminlər: qəhrəmanlıq ideyasının gücləndirilməsi; azadlıq və ədalət uğrunda mübarizənin ifadəsi; milli yaddaşda tarixi döyüşlərin yaşadılması; simvolik və metaforik obrazların yaradılması məqsədilə işlədilir.

Folklor nümunələrində hərbi terminlər yalnız döyüş və silah anlayışları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın qəhrəmanlıq ruhunun, azadlıq ideallarının, düşməyə qarşı mübarizəsinin ifadə vasitəsidir. Hərbi terminlər həm tarixi gerçəkliyi əks etdirir, həm də bədii-estetik dəyər daşıyır (Reformatski, 1961).

Atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə hərbi məzmunlu ifadələr təcrübə, hikmət məzmununu ifadə edir. Məsələn; Qılncıla alınan torpaq qələmlə qorunur; Düşməni qılncıla yox, ağıl ilə məğlub et və s.

Ağız ədəbiyyatında hərbi terminlər xalqın qəhrəmanlıq tarixinin daşıyıcısı, milli kimlik-identiklik və döyüş ənənələrinin qorunub saxlandığı yaddaşdır (Kaşğari, 1985; Tekin, 1968). Həmin leksik təbəqə obrazların xarakterini dərinləşdirir, işləndiyi ədəbi janrın estetik dəyərini artırır, xalqın şüuraltı qəhrəmanlıq modelini formalaşdırır.

Dilimizdə hərbi terminlərin sistemli şəkildə formalaşması diqqət mərkəzində olması XIX əsrdən başlayaraq müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda hərbi idarəetmədə rus dilindən istifadə edildiyi üçün bu terminoloji sistemdə rusdilli hərbi terminlər kəmiyyətcə çoxalmış, batalyon, polk, rota, general, leytenant, kapitan və s. sözlər dilin leksik sistemində daxil olmuşdur. Bu terminlər bəzən fonetik cəhətdən dilimizin fonetik sistemində uyğunlaşdırılmış və dildə sabitləşmişdir. Milli mətbuat və maarifçilik hərəkatı terminoloji şüurun formalaşmasına təsir etmişdir (Axundov, 1980).

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920) hərbi terminlərin formalaşmasında mühüm mərhələdir. Bu dövrdə Milli Ordunun yaranması ilə terminoloji sistem milliləşdirilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə “Müdafiə Nazirliyi, Baş Qərargah, Hərbi nazir, əsgər, zabit” və s. kimi terminlər sənədlərdə işlənməyə başlanmışdır.

ADR dövründə termin yaradıcılığında iki istiqamət müşahidə edilir:

- Milli köklərə əsaslanan terminləşmə;
- Mövcud beynəlxalq terminlərin uyğunlaşdırılması.

Eyni zamanda, milli hərbi terminologiyanın əsası məhz bu dövrdə qoyulmuşdur.

Hərbi terminologiyanın inkişafında sovet dövrü də mühüm mərhələni təşkil edir. Bu dövr 1920-1991-ci illəri əhatə edir.

Bu dövrdə hərbi terminologiya tam şəkildə sovet-rus hərbi sistemi ilə inteqrasiya olunmuşdur. Terminlərin çox hissəsi rus dili vasitəsilə qəbul edilmişdir: diviziya, briqada, mayor, podpolkovnik, artilleriya, tank, desant və s.

Bu mərhələdə terminlərin normativləşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilirdi. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin əksəriyyəti rusca formaya yaxın fonetik variantda işlənirdi.

Sovet dövründə həm də hərbi terminlərin tədqiqinə diqqət yetirilmişdi. Lüğətlər hazırlanmış, elmi tədqiqatlar genişlənməmişdir. Nəticədə hərbi terminologiya sistemləşmişdir.

1991-ci ildən sonra Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin yaradılması yeni terminoloji mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Bu mərhələdə: -bəzi terminlər milliləşdirilmiş; -bəzi rus mənşəli terminlər saxlanılmış; -NATO standartlarına uyğun yeni terminlər qəbul edilmişdir.

Məsələn: qərargah, komando, snayper, pilotsuz uçuş aparatı, xüsusi təyinatlı qüvvələr və s. “Pilotsuz uçuş aparatı” termini sintaktik model əsasında yaradılmış termin nümunəsidir.

Bu mərhələdə terminologiyanın inkişafına təsir edən əsas amillər aşağıdakılar olmuşdur:

1. Beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq;
2. Müdafiə sənayesinin inkişafı;
3. Yeni texnologiyaların tətbiqi.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilində hərbi terminologiya uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və müxtəlif mənbələr hesabına formalaşmış, zənginləşmişdir. Hərbi terminlər sistemi həm qədim türk dil qatına əsaslanmış, həm də müxtəlif dövrlərdə ərəb, fars, rus və ingilis dillərindən alınmalarla zənginləşmişdir. Bununla yanaşı, dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaradılması prosesi də mühüm rol oynamışdır.

Müasir dövrdə hərbi sahənin, hərbi sənayenin inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlıqlar Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın daha da təkmilləşdirilməsini və standartlaşdırılmasını aktuallaşdırır. Milli terminoloji sistemin qorunması ilə yanaşı, beynəlxalq terminlərin məqsədyönlü şəkildə mənimsənilməsi əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, Azərbaycanda hərbi terminologiya dinamik inkişaf edən, zənginləşən bir sistem kimi xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1980). *Azərbaycan dili və terminologiya*. Elm.
2. Baskakov, N.A. (1960). *Türk dili tarixi*. Nauka.
3. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press.
4. Dəmirçizadə, Ə. (1972). *Terminologiya və dilin inkişafı*. Maarif.
5. Drevnetyurkskii slovar'. (1969). Nauka.
6. Ercilasun, A.B. (2004). *Türk dillerinde tarihî leksika*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Golden, P.B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Otto Harrassowitz.
8. Kaşğari, M. (1985). *Divanü lüğat-it-türk*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
9. Qasımov, İ. (2003). *Azərbaycan dilində hərbi leksika*. Doktorluq dissertasiyası.
10. Məmmədova, S. (2016). *Azərbaycan dilində hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri*. Elm.
11. Reformatski, V. (1961). *Terminology Theory and Linguistic Principles*. Nauka.
12. Tekin, T. (1968). *Orhon Inscriptions and Turkish Military Lexicon*. Indiana University Publications.

Daxil oldu: 02.12.2025

Qəbul edildi: 11.03.2026